
Úvodem k monotematickému čísle „Analýza promluv a textů, analýza diskurzů“

V tomto monotematickém čísle¹ se autoři zabývají promluvami, texty, resp. diskurzí. Toto vágní označení má signalizovat, že zde čtenář nenajde články reprezentující jednu vyhraněnou výzkumnou perspektivu nebo metodu, natož vědeckou disciplínu nebo subdisciplínu, ale spíš (ještě) ne příliš zřetelnou výzkumnou oblast. Její zahraniční protagonisté ji někdy charakterizují jako multidisciplinární, ale i jako neobyčejně různorodou a hybridní, a používají pro ni anglický název *Discourse Analysis* (nebo *Discourse Studies*), jestliže jsou nuceni se o ní vyjadřovat jako o nějakém celku. Dříve, než se dostaneme k tomu, jaké faktory činí tuto oblast přece jen relativně koherentní, je dobré si uvědomit, co vlastně anglický výraz „discourse“ znamená. Od toho se totiž do značné míry odvíjí rozsah používání tohoto výrazu v anglofonních společenských vědách a v důsledku snadné přístupnosti jejich výsledků i ve společenských vědách operujících v jiných jazycích. „Discourse“ znamená především mluvený nebo (také) psaný text, jinak řečeno, promluvu nebo text. Z tohoto důvodu lze pod označením „Discourse Analysis“ najít velmi různé publikace, počínaje jazykovědnými příručkami až po díla zaměřená na analýzu komplexních sociálních jevů, která jako své inspirační zdroje uvádějí Foucaultův pojem diskurz (i tento Foucaultův termín, ve francouzštině „discours“, se překládá do angličtiny jako „discourse“). „Discourse analysis“ tedy znamená analýzu promluv, textů a ve foucaultovském smyslu i analýzu diskurzů.

V českých společenských vědách (ale např. i v Německu) je užívání termínu „diskurz“ spojeno právě především s dílem Michela Foucaulta. Avšak to, že dnes v souvislosti s Foucaultem mluvíme v Česku o „diskurzech“, není samozřejmé. Ještě na začátku 80. let filozof Petr Horák, pozdější překladatel některých základních Foucaultových děl, ve své monografii *Struktura a dějiny* [Horák 1982] variuje synonymicky výrazy „diskurz“ a „rozprava“, a ještě ve svém překladu *Řádu diskurzu* [Foucault 1994] považuje za relevantní zdůvodnit, proč se nakonec rozhodl pro variantu „diskurz“.²

Přejdeme však od označujícího k označovanému. Jak známo, užívání konceptu „diskurz“ se ve Foucaultově díle vyvíjelo, je rozdíl i mezi časově blízkými metodologickými pracemi *Archeologie vědění* [Foucault 2002] a *Řád diskurzu* [Foucault 1994], je rozdíl mezi „archeologickou“ analýzou a pozdější analýzou „genealogickou“ a sám Foucault přiznává termínu „diskurz“ jistou mnohoznačnost i v rámci své nejrozsáhlejší metodologicky orientované práce *Archeologie vědění*. Výsledkem je to, že vlastně neexistuje *jedna* Foucaultova „analýza diskurzu“ a že Foucaultovy metody pro potřeby

---

¹ Při jeho přípravě jsem byl podporován grantem MSM 0021620825 Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor.

² Za zmínku stojí také to, že slovenský překlad Foucaultovy knihy *Slová a věci* [Foucault 1987], dodnes velmi čtený i v Česku, pracuje s výrazem „rozprava“, nikoli „diskurz“.

analogických výzkumů musí být teprve dodatečně rekonstruovány a systematizovány [viz např. Kendall, Wickham 1999]. Jedno je však pro naši diskusi jasné – Foucaultův „diskurz“ neznamena pouhý text nebo promluvu. Sám Foucault [Foucault 2002: 116n.] k tomu výstižně říká: „To, co popisujeme jako „systémy formování“, netvoří konečný stupeň diskurzu, pokud tímto termínem rozumíme texty (nebo promluvy), tak jak se nabízejí se svým slovníkem, syntaxí, logickou strukturou nebo rétorickou organizací. Analýza zůstává před touto zjevnou rovinou, jež je rovinou úplné konstrukce.“ Foucaulta spíše zajímají „preterminální regularity, vzhledem k nimž se konečný stav definuje“. A dodejme, že především tím se stává zajímavým pro sociální výzkum, neboť tyto pravidelnosti, které předcházejí konečný stav, se utvářejí činnostmi institucí, ekonomickými procesy, formami chování apod.

Jestliže se však foucaultovská analýza diskurzu v zásadě zastavuje před „konečným stavem diskurzu“ neboli „terminálními regularitami“, jaké je její místo v rámci výzkumné oblasti *Discourse Analysis*, která rozhodně konkrétní texty a promluvy nenechává stranou? A nestojí za to analýzu „terminálních“ a „preterminálních regularit“ propojit? Dříve, než se těmito otázkami budeme zabývat, je třeba se zmínit o tom, z jakého hlediska se promluvy a texty ve výzkumné oblasti *Discourse Analysis* studují. Při analýze promluv a textů lze zhruba rozlišit dva základní přístupy: (1) orientaci na interní vztahy konkrétní promluvy nebo textu a (2) orientaci na zapojení konkrétní promluvy nebo textu do širších („vnětextových“) souvislostí. S prvním přístupem jakožto přístupem ryze lingvistickým se ve výzkumné oblasti *Discourse Analysis* v zásadě nepočítá, a pokud se některé jazykovědné příručky nazývají „Discourse Analysis“, je to třeba prostě vzít na vědomí a přičíst to na vrub (politováníhodně) mnohoznačnosti anglického výrazu „discourse“. Pro výzkumnou oblast *Discourse Analysis*, k níž se toto monotematické číslo hlásí, je však charakteristický přístup druhý, totiž orientace na promluvy nebo texty v širších („vnětextových“) souvislostech. Ještě lépe by se to dalo vystihnout tak, že v této výzkumné oblasti jde o analýzu *užívání* jazyka – ať už v podobě promluv nebo textů –, o analýzu toho, co se tímto užíváním uskutečňuje, a to v různě širokých „sociálních kontextech“, včetně toho, jaké sociální faktory konkrétní užití jazyka vůbec umožňují.

Už jsme si řekli, že foucaultovské přístupy nechávají konkrétní promluvy a texty víceméně stranou (i když se bez nich nemohou samozřejmě obejít); pejme se však nyní, zda analytickové promluvy a textů nepočítají nějak s oněmi „preterminálními regularitami“, a zda tedy koherence výzkumné oblasti *Discourse Analysis* není zajišťována právě takovým přístupem. Instruktivní je podívat se na to, jak k Foucaultovi přistupuje „kritická analýza diskurzu“ (Critical Discourse Analysis), u jejíhož zrodu stáli lingvisté a která je jakýmsi středobodem této výzkumné oblasti.

První věcí je to, že Foucaultův přístup ke studiu diskurzu je zde považován za zásadně důležitý. Norman Fairclough, který patří k nejznámějším představitelům kritické analýzy diskurzu, věnuje ve své knize *Discourse and Social Change* [Fairclough 1992] Foucaultovi jednu celou kapitolu. Na Foucaultovi oceňuje a ve své koncepci chce rozpracovat následujících pět myšlenek, vyabstrahovaných jak z „archeologických“, tak „genealogických“ analýz: (1) diskurz má konstitutivní povahu, konstruuje různé aspekty sociální, předměty vědění, sociální subjekty apod., (2) ele-

menty diskurzí praxe nějaké společnosti nebo instituce jsou synchronně i diachronně složitě propojeny (intertextualita, resp. interdiskurzivita), (3) diskurzí povahu má i „moc“ (demonstrováno vznikem a užíváním žánrů, jako je zpověď), (4) diskurz má v zásadě politickou povahu, jinak řečeno, mocenské zápasy probíhají prostřednictvím diskurzu, ale zápasí se i o diskurz sám, (5) důležitým aspektem sociální změny je změna diskurzí praxe. Příznačné je to, že až na bod (2) jsou tyto myšlenky Faircloughem různým způsobem (pře)kvalifikovány, přičemž Faircloughova argumentace vychází především z toho, že Foucault neužívá pojem praxe ve smyslu konkrétních instancí sociálních aktivit, a to včetně mluvení a psaní, že tedy Foucaultova „diskurzí praxe“ nezahrnuje produkování konkrétních promluv a textů. Což má – a to je standardní kritika – i ten důsledek, že Foucault přeceňuje sociální účinek diskurzů a nedoceňuje aktivity konkrétních sociálních subjektů. Výsledkem této kritiky je to, že Faircloughova koncepce je na rozdíl od foucaultovských přístupů obohacena o textovou/promluvuovou dimenzi.³

Jestliže říkám, že je obohacena, rozumí se samo sebou, že Fairclough analýzu diskurzu na analyzování textu, resp. promluv neredukuje, a že tedy – viděno z jiné strany – kritická analýza diskurzu není a nechce být něčím na způsob „konverzační analýzy“. Té naopak představitelé kritické analýzy diskurzu vytýkají, že se zabývá goffmanovským „interakčním řádem“ jako svébytnou sociální institucí, aniž programově sleduje interakční události v širších společenských souvislostech, tedy v těch souvislostech, které kritické analýze diskurzu pomáhá zvládat (mimo jiné) recepce Foucaulta a zejména foucaultovský koncept „řád diskurzu“. (Pro pořádek je však třeba dodat, že konverzační analytikové zase uvádějí řadu argumentů, proč je pozice kritické analýzy diskurzu těžko přijatelná.⁴)

Obrysy výzkumné oblasti, k níž se toto monotematické číslo hlásí, jsou asi nejvýstižněji představeny v obsáhlé antologii *Discourse Theory and Practice. A Reader* [Wetherell, Taylor, Yates 2001a], která byla speciálně vypracována pro společenskovední pracovníky.⁵ V rámci této výzkumné oblasti je zde představeno šest výzkumných tradic: (1) konverzační analýza a etnometodologie, (2) interakční sociolingvistika a etnografie komunikace, (3) diskurzí psychologie, (4) kritická analýza diskurzu a kritická lingvistika, (5) bachtinovský výzkum, (6) foucaultovský výzkum.

Jak už jsem naznačil výše, tyto výzkumné tradice se nacházejí ve specifických vztazích a o povaze těchto vztahů probíhá mezi představiteli těchto tradic mnohdy intenzivní diskuse. Nediskutuje se však stále a ne každý odborník při každodenní práci na konkrétních sociálních jevech přísně setrvává v hranicích těchto jednotli-

³ Více k Faircloughově koncepci viz v mé recenzi jeho poslední knihy [Fairclough 2003] zde v tomto monotematickém čísle.

⁴ Různé aspekty této diskuse dobře prezentuje Wooffitt [Wooffitt 2005]. V této souvislosti stojí za zmínku i pokus o integraci konverzační analýzy a „komplexnějších“ přístupů pomocí Giddensovy teorie sociální struktury, resp. duality činnosti a struktury [viz Erickson 2004].

⁵ Tato kniha, zaměřená na prezentaci teorií diskurzu, je doprovázena další knihou stejných editorů, která exemplárně ukazuje, jak se diskurzy analyzují [viz Wetherell, Taylor, Yates 2001b].

vých tradic a jejich dnešních kontinuu. Důsledkem je to, že se formuje výzkumná oblast *Discourse Analysis*, tedy „analýza diskurzu“ bez dalších přívlastků a zřetelného zakotvení (jen) v jedné z výše uvedených výzkumných tradic.

Zastavme se nyní krátce u článků v tomto monotematickém čísle. Necháme stranou jejich výzkumné „substanciální“ cíle a podíváme se na to, jak je lze situovat do výše představené výzkumné oblasti a jaký teoretický nebo metodologický aspekt diskurzních analýz demonstrují, popř. rozvíjejí. Studie **Martina Hájka**, **Jiřího Kabeleho** a **Kateřiny Vojtříškové** je dokladem toho, že při analýze diskurzů lze pozoruhodně využívat počítačové kvantitativní textové analýzy. Autoři explicitně navazují na některé Foucaultovy pojmy z *Archeologie věděni* a pomocí kvantitativní analýzy textů ukazují formativní účinky (spravedlnostního) diskurzu na uspořádání „výpovědí“ produkovaných aktivistickými organizacemi, které se projevuje ve specifickém rozložení slov a slovních skupin ve zkoumaných textových dokumentech. Ostatní články už mají jen kvalitativní charakter. Příspěvek **Dany Řeháčkové**, zabývající se jedním z typických sociologických témat diskurzních analýz, totiž konstrukcí sociální identity, vykazuje foucaultovské inspirace (byť prostřednictvím jiných autorů). Zájem o detailnější rozbor konkrétních textů však přivedl autorku k tomu, že vedle „diskurzni analýzy“ pracuje i s „analýzou sémiotickou“. To je přístup analogický k přístupu N. Fairclougha, který při rozboru konkrétních textů a promluv využívá sémiotiky a funkční lingvistiky M. Hallidaye. Článek **Terezy Pospišilové** využívá Goffmanova konceptu „rámce“, tedy výkladového schématu, které poskytuje interpretaci sociálního dění, v tomto případě přístupu České republiky k EU. Tento koncept však autorka přenáší – podobně jako některé koncepty konverzační analýzy – z dimenze „mikro“ do širších sociálních kontextů a tím se sblíží s pozicemi kritické analýzy diskurzu. **Jiří Homoláč** pracuje na svém originálním intertextovém pojetí diskurzu, přičemž jeho inspirační zdroje pocházejí z zpracovaného systému kritické analýzy diskurzu, dále z etnometodologie a diskurzni psychologie. (Diskurzni psychologii, formující se v opozici k psychologii kognitivní, lze společně s jejími protagonisty D. Edwardsem a J. Potterem stručně charakterizovat jako studium toho, co lidé „dělají“ v průběhu svých diskurzni praktik, jak produkuje verze „vnější“ reality a reality „vnitřní“, tj. psychických stavů.⁶) Článek **Jiřího Nekvapila** a **Ivana Leudara** využívá postupy etnometodologie, zejména „členskou kategorizační analýzu“. Do tohoto tematického čísla se však vřazuje především zpracováním intertextových aspektů politického diskurzu, které autoři konceptuali-

⁶ Diskurzni psychologie bývá ztotožňována – alespoň v britských podmínkách, kde se zrodila – s analýzou diskurzu vůbec. To není překvapivé, neboť řada analytiků diskurzu, kteří se k diskurzni psychologii ani nehlásí, by asi akceptovala základní charakteristiky diskurzu, které diskurzni psychologové Edwards a Potter uvádějí: 1. Diskurz je situační, tj. (a) je produkován v konkrétních kontextech (sekvencích) a kontextech (každodenních a institucionálních aktivitách) a (b) je produkován na pozadí jiných diskurzů (má rétorický, anticipační charakter). 2. Diskurz má akční charakter, jinak řečeno, jeho pomocí lidé konají sociální akce, jako jsou pozvání, souhlas, apod. 3. Diskurz má konstrukční charakter, tj. (a) je konstruován (z určitých stavebních prvků) a (b) sám konstruuje verze reality (ať už „vnější“ nebo „vnitřní“) [viz McHoul, Rapley 2001: 13n.].

zují jako „mediální dialogickou síť“. Petr Kaderka se ve svém metodologicky orientovaném článku zaměřuje na interakční dimenzi moderovaných skupinových diskusí (tedy metody známé jako *focus groups*). Využívá některé postupy konverzační analýzy, ale v bachtinovském duchu zdůrazňuje především „dialogický“ charakter předmětu svého výzkumu, tj. recepce nekomerční reklamy. Jako poslední z článků je zařazen esej Dušana Bjeliće, v němž autor etnometodologicky „respecifikuje“ Baudrillardovu problematiku mediální simulace sociální reality. Jinak řečeno, zabývá se mediální simulací jako praktickou činností, ukazuje, co mediální simulace znamená pro samotné aktéry interakčních událostí, jak ji utvářejí a jak jí rozumějí.

Celkově tedy vidíme, že články tohoto monotematického čísla využívají téměř všech výzkumných tradic uvedených výše, a v tomto smyslu relativně plasticky představují celou výzkumnou oblast.⁷

Důležitou složkou čísla je devět recenzí, které doplňují obraz o různých aspektech studia textů, promluv, resp. diskurzů. V několika případech jde o recenze knih, které představují tuto výzkumnou oblast jako celek (a netřeba dodávat, že konstruují její různé verze).

Jiří Nekvapil

Literatura

- Erickson, Frederick. 2004. *Talk and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman. 2003. *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*. London, New York: Routledge.
- Foucault, Michel. 1987. *Slová a věci*. Bratislava: Nakladatelstvo Pravda.
- Foucault, Michel. 1994. „Řád diskursu.“ Pp. 7–39 in Michel Foucault. *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Foucault, Michel. 2002. *Archeologie vědění*. Praha: Herrman & synové.
- Horák, Petr. 1982. *Struktura a dějiny*. Praha: Academia.
- Kendall, Gavin, Gary Wickham. 1999. *Using Foucault's Methods*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- McHoul, Alec, Mark Rapley. (eds.) 2001. *How to Analyse Talk in Institutional Settings. A Casebook of Methods*. London, New York: Continuum.
- Nekvapil, Jiří. 2002. „Úvodem k monotematickému číslu Sociolingvistika a sociologie jazyka.“ *Sociologický časopis* 38: 405–408.
- Wetherell, Margaret, Stephanie Taylor, Simeon J. Yates. 2001a. *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Wetherell, Margaret, Stephanie Taylor, Simeon J. Yates. 2001b. *Discourse as Data. A Guide for Analysis*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Wooffitt, Robin. 2005. *Conversation Analysis and Discourse Analysis: A Comparative and Critical Introduction*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

⁷ K interakční sociolingvistice a etnografii komunikace viz v jiném monotematickém čísle Sociologického časopisu, které bylo věnováno „sociolingvistice a sociologii jazyka“, a v něm zejména [Nekvapil 2002: 406, 407].